

Jolanta Ignatowicz-Skowrońska
Uniwersytet Szczeciński
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5163-9862>
e-mail: jolanta.ignatowicz-skowronska@usz.edu.pl

Wariantywne wyrażenie *dziesiąta, dziewiąta, siódma, piąta* itp. *woda na, po kisielu* w słownikach i w tekstach

Variant expression *dziesiąta, dziewiąta, siódma, piąta* etc. *woda na, po kisielu* in dictionaries and texts

Abstrakt

Powodem podjęcia badań nad tytułowym wyrażeniem były dostrzeżone we współczesnych tekstach przykłady jego aktualizacji w znaczeniu nienotowanym w większości najnowszych słowników językowych. Celem prowadzenia badań była weryfikacja hipotezy, że związek we współczesnej polszczyźnie rozszerza swoją odnośność realną i nabywa nowego znaczenia, czemu służyła analiza notacji wyrażenia w zbiorach leksykograficznych i jego użycie w tekstach dawnej i współczesnej polszczyzny. Badania pokazały, że tytułowy związek niemal od początku swojego funkcjonowania w polszczyźnie używany był w dwóch odcieniach znaczeniowych: ‘bardzo daleki krewny’ i ‘luźny związek czegoś z czymś’, przy czym drugi odcień znaczeniowy, notowany w słownikach niekonsekwentnie oraz zilustrowany tylko jednym cytatem, nie został zarejestrowany w większości współczesnych zbiorów leksykograficznych. Badania pokazały też, że wyrażenie podlegało różnym modyfikacjom, w związku z czym funkcjonuje jako związek wielokształtny, którego komponenty w niektórych aktualizacjach podlegają semantyzacji. Pewne przeobrażenia postaci formalnej związku, a mianowicie wymiana w nim komponentów równokształtnych z przyimkami, komponentu „na” na komponent „po” (... *woda na kisielu* → ... *woda po kisielu*), sprzyjały też powstaniu nowej motywacji związku frazeologicznego, który pojawił się w polszczyźnie jako zapożyczenie obcojęzyczne.

Słowa kluczowe: leksykologia, frazeologia, semantyka, transformacje frazeologizmów, pochodzenie i motywacja frazeologizmów

Abstract

The research on the title expression was inspired by its semantic actualizations which come unnoted in majority of latest language dictionaries but are found in contemporary texts. The objective was to prove the thesis that in the contemporary Polish language the unit expands its real reference and takes on new meanings – this was done by the

analysis of its notation in lexicographical collections and its use in old and contemporary Polish. The findings show that the title unit has had two shades of meaning – ‘very distant relative’ and ‘loose relationship of something with something’. The latter has been inconsistently noted in dictionaries, exemplified by one quote only and has not entered majority of lexicographical collections. The research proved also that the expression was subject to various modifications which made it a multiform unit whose components undergo semantization in certain actualizations. Certain formal transformations of the unit, namely the alternation of isomorphic components and prepositions like the change of preposition ‘na’ for preposition ‘po’ (... *woda na kisielu* → ... *woda po kisielu*) facilitated the arising of new motivation of the phraseological unit which appeared in Polish as a borrowing.

Keywords: lexicography, phraseology, semantics, variability of phraseological units, origins and motivation of phraseological units

Asumpt do podjęcia badań nad tytułowym wyrażeniem dały mi wspólnie odnalezione przykłady jego aktualizacji (Bała 2009: 395–396), które podejrzewałam o innowacyjność semantyczną. Takie użycie związku dokumentuję poniższy cytat:

- (1) Uczestniczyłem kiedyś w wystawie pod Frankfurtem. Tamto środowisko jest hermetyczne, tam byle kogo związki i inne organizacje nie wpuszczają do galerii. Patrzyłem na tamtejszą wystawę i widziałem *dziesiątą wodę po kisielu* w porównaniu z polską abstrakcją. Ale tam ludzie mają więcej pieniędzy i faktycznie kupują obrazy („Relacje. Interpretacje” 2006, nr 10, s. 10),

w którym frazeologizm *dziesiąta woda po kisielu*, odniesiony nie do stosunków rodzinnych, lecz do relacji między dziełami sztuki, został użyty w znaczeniu: ‘luźny, daleki związek czegoś z czymś’. Celem moich badań jest zatem weryfikacja hipotezy, że tytułowe wyrażenie, rozszerzając we współczesnej polszczyźnie swoją odnośność realną, zaczyna funkcjonować w niej w nowym znaczeniu. W toku rozważań poruszę też zagadnienia modyfikacji formalnych związku oraz jego pochodzenia i motywacji poświadczonych w literaturze przedmiotu. Niektóre z nich są istotne dla przeobrażeń, jakie się w nim dokonały na gruncie języka polskiego. Podstawą materiałową badań są notacje słownikowe wyrażenia oraz przykłady jego aktualizacji pozyskane dzięki wyszukiwarce FBL Riserch¹ w liczbie 601 cytatów, które poddałam szczegółowym badaniom jakościowo-ilościowym.

¹ Więcej na temat FBL Riserch można znaleźć na: <http://www.fbl.org.pl/>. Zob. też: <https://re-research.pl/about.html>

Sposoby notowania wyrażenia w słownikach językowych

Kwerendy leksykograficzne przekonują, że analizowane wyrażenie w leksykografii polskiej zaczęło się pojawiać z końcem XIX w., najpierw w słownikach paremiologicznych, potem frazeologicznych i ogólnodefinicyjnych. Z dotychczasowych poszukiwań wynika, że jako pierwszy odnotował je w roku 1894 Samuel Adalberg w *Księdze przysłów, przypowieści i wyrażen przysłowiowych polskich*. Tam pod hasłem *krewny* – obok synonimicznych form typu: *Krewni po pstrym wole* czy *Krewny, jak po tysej kobyle źrebię* – odnajdujemy zapis: *Krewny, jako dziesiąta woda po kisielu*. (Adalberg 1894: 241). W 1896 r. wyrażenie umieścił w swoim zbiorze *Przysłowia polskie* Franciszek Korab-Brzozowski: pod hasłem *woda* zanotował z odesłaniem do Adalberga *dziesiąta woda po kisielu* (Korab-Brzozowski 1896: 178). W roku 1899 związek trafił do pierwszego wydania *Słowniczka frazeologicznego* Antoniego Krasnowolskiego, choć tam zanotowano go w postaci *dziesiąta woda na* (wytluszczenie moje – J.I.-S.) *kisielu*, zdefiniowano jako ‘dalekie pokrewieństwo’ i odesłano do jego aktualizacji w VI księdze *Pana Tadeusza* Adama Mickiewicza (SF-K 1899: 65). W 1900 r. związek pojawia się w *Słowniku języka polskiego* Jana Karłowicza, Adama Antoniego Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego. Odnotowano go w tomach pierwszym i drugim, łącznie cztery razy, choć dość niekonsekwentnie, zarówno co do jego formy, jak i znaczenia. W tomie pierwszym związek zapisano pod hasłami *dziesiąty* i *gruszka*. Pod hasłem *dziesiąty* podano postać: *dziesiąta woda po kisielu* a. *na kisielu* = bardzo daleki krewny z cytatem z *Pana Tadeusza* Adama Mickiewicza „On Horeszkom dziesiąta woda na kisielu”. (SWar I: 647–649). Pod hasłem *gruszka* wyrażenie wykorzystano w definicji synonimicznej do objaśnienia treści znaczeniowej opatrzonego kwalifikatorem *prz.* związku *trzecia woda z gruszek* = dalekie a. urojone pokrewieństwo, *dziesiąta woda po kisielu*. (SWar I: 923). W tomie drugim związek odnotowano pod hasłami *kisiel* i *krewny*. Pod hasłem *kisiel* zanotowano z kwalifikatorem *przen.* wielokształtne połączenie *dziesiąta* a. *dziewiąta, siódma woda po kisielu* i wyróżniono dwa jego odcienie znaczeniowe. Pierwszy odcień, niezdefiniowany, opatrzony został cytatem z powieści *Dwa światy* Józefa Ignacego Kraszewskiego (1856): „Nie czerpiemy z tradycji; wszystkiego uczymy ś. z książek i z nich koniec końcem wyssawszy, co było, pijemy dziesiątą wodę po kisielu. Krasz.” (SWar II: 342). Drugi odcień opatrzono już definicją: *woda po kisielu* jako dalekie pokrewieństwo oraz zilustrowano szerszym nieco cytatem z *VI księgi Pana Tadeusza*: „Z jakim prawem do zamku? wszak

wiesz, przyjacielu, on Horeszkom dziesiąta woda na kisielu!” (SWar II: 342). Z kolei pod hasłem *krewny* zanotowano z kwalifikatorem *žart. K., jak dziesiąta woda po kisielu*. Prz. = bardzo daleki krewny. (SWar II: 342).

Zaobserwowane w słowniku warszawskim niekonsekwencje w notowaniu wyrażenia powtórzyły kolejne zbiory leksykograficzne – *Słownik języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego i *Słownik frazeologiczny języka polskiego* Stanisława Skorupki. W słowniku Doroszewskiego wyrażenie notowane jest cztery razy. Pod hasłem *dziesiąty* zapisano je jako *dziesiąta woda po kisielu* i przypisano mu jeden odcień znaczeniowy ‘bardzo daleki krewny’, co zilustrowano dwoma cytatami: z *Pana Tadeusza* Adama Mickiewicza i *Dziewcząt z Nowolipek* Poli Gojawiczyńskiej² (SJP-D II: 587). Pod hasłem *dziewiąty* związek jest notowany jako *dziewiąta woda po kisielu*, w jednym odcieniu znaczeniowym ‘daleki krewny’, ilustrowany cytatem z *Rodziny Połanieckich* Henryka Sienkiewicza³ (SJP-D II: 595). Pod hasłem *kisiel* wyrażenie zanotowano jako *dziesiąta woda po kisielu* w dwóch odcieniach znaczeniowych: ‘bardzo dalekie pokrewieństwo; luźny związek z czym’, z dwoma powtórzonymi cytatami z Mickiewicza i Gojawiczyńskiej, ilustrującymi tylko znaczenie bardzo dalekiego pokrewieństwa (SJP-D III: 691). Pod hasłem *woda* frazeologizmowi nadano postać *dziewiąta, dziesiąta woda po kisielu*, przypisano mu dwa odcienie znaczeniowe: ‘bardzo daleki krewny; bardzo dalekie pokrewieństwo; luźny związek z czym’, przy czym znów zilustrowano dwoma cytatami tylko jeden odcień znaczeniowy – ‘bardzo daleki krewny’⁴ (SJP-D IX: 1197).

W słowniku frazeologicznym Skorupki związek zarejestrowano podobnie jak u Doroszewskiego, w czterech miejscach, z nieco różniącymi się postaciami hasłowymi i definicjami, przy czym dwa odcienie znaczeniowe odnotowano tylko w jednym z nich, nie ilustrując drugiego z nich żadnym przykładem użycia. Pod hasłem *dziesiąty* zanotowano związek jako *dziesiąta woda po kisielu* w znaczeniu ‘bardzo daleki krewny’ – bez żadnego cytatu (SFS I: 207). Pod hasłem *dziewiąty* wyrażenie oddano jako *dziewiąta woda po kisielu* w znaczeniu ‘daleki krewny’, z cytatem z *Rodziny Połanieckich* H. Sienkiewicza (SFS I: 208). Pod hasłem *kisiel* zanotowano *dziesiąta woda po kisielu* w dwóch odcieniach znaczeniowych ‘bardzo dalekie pokrewieństwo;

² Por.: „Matka zwierza się Bronce, iż kuzynka Helena to dziesiąta woda po kisielu. Goj. Dziew. I, 109. On Horeszkom dziesiąta woda po kisielu. Mick. Tad. 174.” (SJP-D II: 587).

³ Por.: „Ten Gałowski to też podobno jakiś powinowaty wuja? [...] – Dziewiąta woda po kisielu. Sienk. Połan. I, 25.” (SJP-D II: 595).

⁴ Por.: „Jego żona była daleką krewną starego Załogowskiego – dziewiąta woda po kisielu. Syg. Wysadz. 82. Pokrewieństwo między mną a tym panem było dokładnie dziesiąta woda po kisielu. S. Niewidz. 136.” (SJP-D IX: 1197).

luźny związek z czymś, z jednym cytatem z dzieła Mickiewicza (SFS I: 326), ilustrującym, przypomnijmy, tylko sens 'bardzo dalekie pokrewieństwo'. Pod hasłem *woda* zarejestrowano formę *dziesiąta, dziewiąta woda po kisielu* w jednym odcieniu znaczeniowym 'bardzo dalekie pokrewieństwo, bardzo daleki krewny', z trzema cytatami ilustrującymi tę treść⁵ (SFS II: 592).

Niekonsekwencje w opracowaniu związku w słownikach warszawskim, Doroszewskiego i Skorupki przyczyniły się zapewne do tego, że większość najnowszych zbiorów leksykograficznych, zachowując wariantywną postać wyrażenia, opatrzyła je definicją uwzględniającą tylko jeden odcień znaczeniowy, bardzo dalekie pokrewieństwo: *pot. dziesiąta, dziewiąta* itp. *woda po kisielu* 'bardzo daleki krewny' (USJP-D IV: 479; WSJP-D V: 317), *dziesiąta woda po kisielu* 'bardzo dalekie pokrewieństwo' (WSF-MN: 885), *dziesiąta, dziewiąta itp. woda po kisielu pot.* 'o bardzo dalekim krewnym' (WSF PWN: 625), *dziesiąta woda po kisielu* 'o bardzo dalekim pokrewieństwie' (WSF-PF: 68), *dziesiąta, siódma woda po kisielu* 'bardzo daleki krewny' (WSJP-Ż, dostęp: 19.09.2022). Tylko w *Praktycznym słowniku współczesnej polszczyzny* pod redakcją Haliny Zgółkowej i *Innym słowniku języka polskiego* odnotowano dwa odcienie znaczeniowe związku: *dziewiąta woda po kisielu* 'bardzo dalekie pokrewieństwo, luźny związek z czymś' (PSWP XVI: 181); *Dziesiątą, dziewiątą* itp. *wodą po kisielu* nazywamy kogoś, kto jest czymś bardzo dalekim krewnym; coś, co jest bardzo luźno z czymś spokrewnione. (ISJP-B II: 1033). A zatem tytułowemu wyrażeniu, notowanemu w polskiej leksykografii od końca XIX w., dwa odcienie znaczeniowe: 'bardzo daleki krewny' i 'luźny związek czegoś z czymś', przypisano najpierw w słownikach warszawskim, Doroszewskiego i Skorupki, później Zgółkowej i Bańki, choć drugi odcień znaczeniowy 'luźny, daleki związek czegoś z czymś' został zilustrowany tylko jednym autentycznym cytatem pochodzącym z roku 1856 i zamieszczonym w słowniku warszawskim.

Funkcjonowanie wyrażenia w tekstach polszczyzny dawnej i współczesnej

Rozważania nad funkcjonowaniem wyrażenia w tekstach dawnej i współczesnej polszczyzny rozpocznijmy od kwestii jego wariantywności. Jak wynika z kwerendy leksykograficznej, dotyczyła ona dwóch komponentów

⁵ Dwa wyimki, z *Rodziny Połanieckich Sienkiewicza i Dziewcząt z Nowolipek Goja-wiczyńskiej*, były już tutaj cytowane, przytaczam zatem tylko trzeci cytat: „Ktoś tam był ich wspólnym krewnym, ale jakie to tam pokrewieństwo: dalsze niż dziesiąta woda po kisielu. Kosiak. Now. 53.” (SFS II: 592).

leksykalnych związku równokształtnych z liczebnikami i przymkami. Oboczności w obrębie komponentów równokształtnych z przymkami generowały istnienie dwóch postaci związku: ... *woda na kisielu* // ... *woda po kisielu*, przy czym starsza jest forma z komponentem „na” poświadczona w najstarszym dotychczas odnalezionym przykładzie użycia wyrażenia w VI księdze *Pana Tadeusza*. Form z tym komponentem nie jest jednak zbyt dużo w analizowanej próbie 601 przykładów: reprezentuje je 79 cytatów z lat 1834–1934. Dominują natomiast warianty z komponentem „po” – 522 przykłady z lat 1847–2022. A zatem wariantywność postaci związku ... *woda na kisielu* // ... *woda po kisielu* w analizowanych przykładach utrzymywała się w latach 1847–1934, po czym postać związku z komponentem *na* została wyparta przez ekspansywne formy z komponentem *po*. Do kwestii wymiany tych komponentów wróć jeszcze w rozważaniach o pochodzeniu i motywacji wyrażenia.

Oboczności w obrębie komponentów równokształtnych z liczebnikami generowały wiele wariantywnych postaci związku. Słowniki dokumentują warianty z komponentami równokształtnymi z liczebnikami *dziesiąty*, *dziewiąty*, *siódmy*, choć w niektórych najnowszych zbiorach leksykograficznych ta oboczność jest maksymalnie rozszerzona, sygnalizowana wyrażeniem *itp.* (por. ISJP-B II: 1033; WSF PWN: 625). Ma to uzasadnienie w praktyce uzualnej: w badanej próbie 601 cytatów pojawiają się w tym miejscu różne alternanty, równokształtne nie tylko z liczebnikami. Jednak największą frekwencję mają warianty z członami równokształtnymi z liczebnikami: *dziesiąty* – 64%, *siódmy* – 12%, *piąty* – 11% i *dziewiąty* – 7%. Aktualizacje z tymi komponentami obejmują 94% wszystkich analizowanych przykładów. Pozostałe alternanty pojawiają się okazjonalnie, ich egzemplifikacją są poniższe cytaty:

- (2) Jakoż niebawem znalazła dwa pokrewieństwa: ***czternasta woda na kisielu***, ale wtedy i to szanowano. (Zygmunt Kaczkowski: *Święta Klara. Historia polskiej rodziny*. Cyt. za: „Nowa Reforma” 1895, nr 222, s. 1)
- (3) [...] a jedna z nich Panna Barbara Starowiejska, niby to kolligatka domu Tęczyńskich, jakaś ***dwudziesta woda na kisielu***, a ipso facto w wielkich względach u pani, a do tego uchodząca za bardzo rozumną. (H. Rzewuski: *Zamek krakowski*. Warszawa 1875, s. 159)
- (4) [...] bo sama mu tłumaczyła parantele do ***40-ej wody po kisielu*** i pouczała wyczerpująco, do kogo ma prawo i obowiązek mówić wujenko, a do kogo kuzynko. (Helena Romer-Ochenkowska: *Tutejsi*. Warszawa 1931, s. 26)

Obserwacja użyć wyrażenia w tekstach przekonuje również, że alternujące komponenty równokształtne z liczebnikami podlegają semantyzacji. Komponenty związku frazeologicznego – jak wiadomo – w mniejszym lub większym stopniu tracą swoje właściwości semantyczne na rzecz całościowego,

realnego znaczenia frazeologizmu (Grochowski 1982: 23–27; Pajdzińska 2006: 72–79). Jednak różnego typu zabiegi mogą prowadzić do nabywania przez nie znaczenia (Pajdzińska 2006: 72). Obserwujemy to m.in. w następujących cytatach:

- (5) Uczestnicy środowych obiadów zazwyczaj nie przypadali mi do smaku. Byli to czasem jacyś zbląkami w stolicy kuzyni z kresów, **dziesiąta, a raczej dwudziesta woda po kisielu**, czasem, co gorzej, wielce podstarzałe i srodze zwiędłe damy z okazałych rodów, prawem bliższego czy dalszego powinowactwa („któż zliczy nasze koligacje!”) mianowane „ciotkami”... (Juliusz German: *Jesień zwycięska*. Warszawa 1931. Cyt. za: „Kurjer Warszawski” 1930, nr 290, s. 2)
- (6) Ci poczciwcy mogą całymi godzinami rozmawiać na temat pokrewieństwa i potrafią ustalić nawet pokrewieństwo „**setnej wody po kisielu**”. („Ilustrowany Kurjer Codzienny” 1939, nr 183)
- (7) Obląłam się rumieńcem w panicznym strachu robiąc w pamięci błyskawiczny przegląd krewniaków do **pierwszej wody po kisielu** [...]. („Wiadomości” 1962, nr 21)

Standardowe użycia wyrażenia z komponentami *piąta, siódma, dziewiąta, dziesiąta* są nośnikami utrwalonego słownikowo sensu ‘bardzo daleki, rzekomy krewny’. Formy odchylające się w sposób istotny w jedną czy drugą stronę od tego standardu, również formy zawierające komentarze metajęzykowe użytkowników języka (por. użycie wyrażen *a raczej, nawet* w cytatach 5 i 6), służą, z jednej strony, intensyfikowaniu dalekości, rzekomości pokrewieństwa (cytaty 5 i 6) lub – z drugiej strony – informowaniu o bliższych więzach rodzinnych (cytat 7).

Przejawy semantyzacji obserwujemy również w obrębie komponentu równokształtnego z rzeczownikiem *kisiel*. Jej sygnałem są innowacje o charakterze rozwijającym (Bąba 1989: 51) i rozwijająco-rozszerzającym (Liberek 1998: 170–176) typu *dziewiąta woda po kisielu piastowsko-jagiellońskim, dziesiąta woda po kisielu-Niemcu z Kłajpedy, dziesiąta woda po kisielu dynastii, dziesiąta woda po kisielu gospodarzy*, widoczne w następujących cytatach:

- (8) W żyłach Habsburgów bowiem płynie **dziewiąta woda po kisielu piastowsko-jagiellońskim**, słusznie zatem można rzec [...]. („Prawda” 1887, nr 28)
- (9) [...] pan senator bowiem jest jednym z głośniejszych finlandzkich cieśłów okrętowych, spadkiem po teściu, ziomku naszym przez **dziesiątą wodę po kisielu-Niemcu z Kłajpedy**. („Geografia popularna, czyli Ziemia w malowniczych obrazach: opisy najciekawszych krajów, ludów i miejscowości”)
- (10) [...] może i nie wiedzieli, co się tam święci, gdyby nie samobójstwo adwokata – Krzyżanowskiego, jakiegoś kuzyna – **dziesiąta woda po kisielu dynastii**. („Prawda” 1899, nr 14)
- (11) **Bo proszę nie wyobrażać sobie jakiejś panny respektowej, krewnej dziesiątej wody po kisielu gospodarzy** w dworze gościnnym, jakiegoś mamuta w czepcu wysokim, robiącego na drutach [...]. („Tęcza” 1928, nr 17)

Komponent *kisiel* w takich użyciach nabiera treści ‘ród, krew, przodek, rodzina, dynastia’. Innowacje omawianego typu, rzadsze w odniesieniu do relacji rodzinnych, dominowały w odniesieniu do relacji w świecie rzeczy, sprzyjały kształtowaniu się i ugruntowywaniu drugiego odcienia znaczeniowego związku, czyli ‘luźny, daleki związek czegoś z czymś’. Oddanie tej treści znaczeniowej wymagało wskazania podstawy porównania, czyli zasygnalizowania tego, z czym coś ma luźny związek. Informację tę wprowadzały człony dodawane do frazeologizmu w postaci nierozwiniętych lub rozwiniętych przydawek przymiotnych albo rzeczownych: *dziesiąta woda po kisielu wolnomyślnym*, *siódma woda po kisielu poezji*, *dziesiąta woda po kisielu zagranicznych szlagierów*, *dziesiąta woda po kisielu starych fars bulwarowych* czy *dziesiąta woda po kisielu ideologii socjalistycznej*, jak ma to miejsce w poniższych cytatach:

- (12) [...] smakują bodaj *dziesiątą wodą po kisielu wolnomyślnym*. („Myśl niepodległa” 1911, nr 188)
- (13) *Siódma woda po kisielu współczesnej poezji*. („Wiadomości Literackie” 1924, nr 4)
- (14) Oczywiście scenariusz to znowu *dziesiąta woda po kisielu zagranicznych szlagierów*, jeszcze bardzo dużo do zrobienia. („Prosto z Mostu” 1937, nr 6)
- (15) Pomimo pozorów nowoczesności „Uczta morderców” jest *dziesiątą wodą po kisielu starych fars bulwarowych*, obracających się w kręgu alkwianej pikanterii. („Zabawa w morały”)
- (16) Ideologia SLD to jest *dziesiąta woda po kisielu ideologii socjalistycznej*, to jest pewien rodzaj lenistwa umysłowego [...] („Zdanie” 1996, nr 3)

Sygnalizowany drugi odcień znaczeniowy związku kształtował się stosunkowo wcześniej, najstarszy cytat ilustrujący jego aktualizację, zamieszczony w słowniku warszawskim i już w artykule przytaczany, pochodzi z wydanej w roku 1856 powieści szlacheckiej Kraszewskiego *Dwa światy*. Warto przywołać inne starsze przykłady jego użycia, ponieważ, jak wspomniałam, w leksykografii mamy tylko jeden cytat dokumentujący aktualizację związku w tym odcieniu znaczeniowym.

- (17) Klassycy greccy i rzymscy, nieśmiertelne piękna wzory, były we czci u Mickiewiczów i Brodzińskich, u wszystkich reformy koryfeuszów. Klassyczność fałszywa, sztuczna, chorobliwa, Laharpów i im podobnych, bezmyślne naśladownictwo nie czerpiące z natury, ale z *dziesiątej wody po kisielu*, z wzorków i szablonów ulepionych rękami niezgrabnych pedantów – została potępioną słusznie, bo wstrzymywała wypowiedzenie uczuć prawdziwych, w języku dla ogółu zrozumiałym. („Kłosa” 1876, nr 569, s. 2)
- (18) Podobne wrażenie sprawia niniejsza książka; autorka przyznaje, że w większej części jest ona streszczeniem zbiorowego dzieła, wychodzącego u S. Lewentala w Warszawie p.t. „Dzieje literatury powszechnej z ilustracjami” (doprowadzone obecnie do XVII w.); dzieło to ze swej strony jest niewszędzie robotą źródłową,

a z natury popularyzatorskiego zadania nigdzie wyczerpująca; pomyśleć zatem, ile w tej „*dziesiątej wodzie na kisielu*” pozostało treści!... („Świat” 1891, r. 4, s. 538)

- (19) Jeszcze jeden niepotrzebny film [...] trzeciorzędna produkcja Paramountu z drugorzędną obsadą [...] jest *dziewiątą wodą po kisielu* filmów rewjowych w rodzaju „Melodji Broadway’u” i „Rio Pity”. Trzeba wyraźnie powiedzieć, że woda daje się wyraźniej odczuć od kisielu. („ABC” 1934, nr 163, s. 6)
- (20) Nazwiska artystów z przed 1900 r. przedstawiających piękno Warszawy w swoich obrazach nie są oszalamiające liczne, a jeżeli chodzi o wartość dorobku w tym zakresie ilościową i jakościową, to na pierwszy plan wysuwa się jedynie i tylko Bernardo Belotto zwany il Canaletto (1720–1780). [...] Jeśli mówię o stylu, myślę o stylu wielkim, a nie o *dziesiątej wodzie po kisielu* – modzie – o tyle płytkiej ile przemijającej. (*Warszawa w obrazach*. Współtwórca Tadeusz Cieślewski. Warszawa 1936, s. 10).

W cytatach 17–20 *dziesiątą, dziewiątą wodą na, po kisielu* określono odpowiednio naśladownictwo naśladownictwa w literaturze (cytat 17), podręcznik do historii literatury pomyślany jako streszczenie opracowań, a nie jako analiza źródeł (18), film pozostający w dalekim związku z innymi przedstawicielami swojego gatunku (19) oraz styl w malarstwie będący marnym naśladownictwem dzieł oryginalnych (20). Charakterystyczne jest, że frazeologizmy w tym odcieniu znaczeniowym pojawiały się w wypowiedziach humanistów, w tym literatów, historyków oraz krytyków literatury i sztuki. Można w tym widzieć przejaw dostosowywania znanego im związku do oddawania nowej treści. Dodajmy, że w sygnalizowanym sensie związek żyje również w tekstach współczesnego dyskursu humanistycznego, o czym świadczy 57 nowszych cytatów analizowanej przeze mnie próby. Poniżej zamieszczam ich reprezentatywne przykłady:

- (21) Za to czeski film seryjny „Adam Sangala” wyglądał, jakby go odkryto w trakcie projekcji. Gdyby ktoś bowiem przed emisją posłuchał i popatrzył na to, co w tym serialu mówią i jak to pokazują – pewnie by się zastanowił, czy ta bajeczka bez rodzajowości, *piąta woda po kisielu* – Janosiku, składająca się nie z akcji, lecz z samych komentarzy narratora – nadaje się do usypiania dorosłych, po dzienniku TV, czy dla maluchów przed DTV. („Gazeta Krakowska” 1975, nr 80 z 8 kwietnia, s. 3)
- (22) Muzyka niestety nie jest *pierwszą wodą po kisielu* (czyli Kurcie Weillu), a sztuka – aczkolwiek pełna intencji demaskatorskich, skądinąd słusznych, nie jest nawet *dziesiątą wodą po „Operze za trzy grosze”*. („Gazeta Południowa” 1980, nr 117 z 24–25 maja, s. 5)
- (23) Kogo może dziś gorszyć „Korowód” Artura Schnitzlera? Chyba tylko świętoszków i hipokrytów [...]. Rzecz jasna, nie mamy tu do czynienia z żadnymi rewelacjami. Ani od strony treściowej (*któraś tam woda po kisielu – Freudzie*) ani od strony formalnej – mimo, że akurat w tej warstwie znaczeń spektakl Grąbki nabiera rumieńców scenicznych i tworzy, wraz z dwupoziomową zabudową scenograficzną Janusza Wrzesińskiego, filuterną oprawą muzyczną Ewy Kornackiej

- a wreszcie doborową obsadą aktorską, specyficzny charakter zabawy teatralnej. („Gazeta Krakowska” 1986, nr 121 z 24–25 maja, s. 4)
- (24) A jak ten smakowity dowcip wygląda we wdzianku Niesiołowskiego? Lepiej nie mówić. Kto ma zdrowie – niech porówna. Niezbyt stąd odkrywczy moral: nie spijaj *dziesiątej wody po kisielu*, sięgaj do źródła. („Dziennik Bałtycki” 1993, nr 109, s. 11)
- (25) Gdy czyta się biblijne historie, to wszystkie inne historie, które się zna, a także te, które stara się poznać, wydają się papką, *siódmą wodą po kisielu*, słowami bez rytmu, bez brzmień, które klecą wydumane sensy, które do niczego nie są potrzebne. („Kwartalnik Artystyczny Kujawy i Pomorze” 1997, nr 2, s. 135)
- (26) Po wieloletnich badaniach i gromadzeniu setek dokumentów ikonograficznych mamy podstawy, by twierdzić, że bogate i oryginalne tradycyjne zdobnictwo kaszubskie zasługuje na taki sam szacunek, jak język. Trzeba jednak je znać, a nie posługiwać się wzorami, które są „*dziesiątą wodą po kisielu*”. Gdyby z językiem wyprawiano takie dowolności, jak ze źródłowymi formami plastyki kaszubskiej, które mają wartość dokumentów tożsamości etnicznej, to filolodzy postawiliby temu tamę. („Pomerania” 2000, nr 1, s. 27)
- (27) Ubogi truizmie / najuczciwsza ze ściąg / *siódma woda po kisielu* / prawdy (Fragment wiersza Agnieszki Szymbalskiej. [W:] „Ślad. Brulion literacki” XXVIII. Słupsk 2007, s. 18)

Omawiany odcień znaczeniowy nigdy nie był dominujący, choć jest stale obecny w zebranych cytatach, przypomnijmy, począwszy od lat 50. XIX w. Z 601 analizowanych cytatów znaczenie ‘bardzo daleki krewny’ jest realizowane w 486 przykładach, czyli stanowi 81% próby. Znaczenie ‘luźny, daleki związek czegoś z czymś’ aktualizowane jest w 115 przykładach, czyli 19% próby. Starsza postać z komponentem „na” jest niemal całkowicie aktualizowana w znaczeniu ‘bardzo daleki krewny’, a tylko trzy przykłady dotyczą użycia w znaczeniu ‘luźny, daleki związek czegoś z czymś’. Dla nowszej postaci z komponentem „po” 410 przykładów dotyczy aktualizacji w znaczeniu ‘bardzo daleki krewny’ (78%), a 112 – aktualizacji w znaczeniu ‘luźny, daleki związek czegoś z czymś’ (22%).

A zatem hipoteza, że tytułowe wyrażenie we współczesnej polszczyźnie rozszerza swoją odnośność realną i nabywa nowego znaczenia, została zweryfikowana negatywnie. Tytułowe wyrażenie od drugiej połowy XIX w. funkcjonuje w tekstach w dwóch odcieniach znaczeniowych: ‘bardzo daleki, rzekomy krewny’ i ‘luźny, daleki związek czegoś z czymś’, przy czym charakterystyczne jest to, że drugi odcień znaczeniowy ma niejako zakres „inteligentki”, ponieważ realizuje się głównie w tekstach dyskursu humanistycznego, podczas gdy rodowód samego wyrażenia jest raczej oddolny, ludowy.

Pochodzenie i motywacja wyrażenia

Tytułowe wyrażenie jest w polszczyźnie zapożyczeniem obcojęzycznym, a jako przykład lituanizmu traktowali je już Józef Ignacy Kraszewski⁶ i Eliza Orzeszkowa⁷. Frazeologizm jednak, notowany w języku litewskim jako *devintas (trečias) vanduo nuo kisieliaus*⁸, występuje również w językach wschodniosłowiańskich: białoruskim – por. **dzesaťaâ (sěmaâ) vada na kisałi** (por.: Lepešaŭ 2004: 67), ukraińskim – por. **s’oma (desata) voda na kiselì** (por. Użčenko, Użčenko 1998: 20) i rosyjskim – por. **sed’maâ (desataâ) voda na kisele** (por.: Biriĥ, Mokienko, Stepanova 2005: 103). Autorzy historyczno-etymologicznego słownika rosyjskiej frazeologii, informując o jego pochodzeniu, piszą m.in., że jest to rdzennie rosyjskie, żartobliwe ludowe wyrażenie, związane z przygotowaniem kisielu z mąki owsianej na rosyjskiej wsi (Biriĥ, Mokienko, Stepanova 2005: 103). Również Franciszek Sławski w słowniku etymologicznym pisał, że ojczyzną kisielu jest Ruś (Sławski 1958–1982 II: 173), a jako przykład rutenizmu wyrażenie *dziesiąta woda po kisielu* traktował Andrzej Bańkowski (Bańkowski 2000: 681). Jest charakterystyczne, że w *Nowej księdze przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich* cytaty, dokumentujące najstarsze poświadczenia tego wyrażenia, to wyimki z dzieł autorów związanych z Kresami Wschodnimi, m.in. Adama Mickiewicza, Henryka Rzewuskiego, Józefa Ignacego Kraszewskiego, Elizy Orzeszkowej, Piotra Jaxy Bykowskiego, Kajetana Kraszewskiego, Mariana Gawalewicz, Tadeusza Jaroszyńskiego, Józefa Wayssenhoffa (NKPP III: 731). Wyrażenie zatem, prawdopodobnie rutenizm, funkcjonowało początkowo w mówionej polszczyźnie kresowej, a do polszczyzny literackiej przedostało się za pośrednictwem tekstów pisarzy związanych z Kresami. Jego motywację globalną, rozumianą jako czytelność metafory lub metonimii leżących u podstawy derywacji semantycznej związku (Lewicki 2003: 276), ujawnił już, choć dość enigmatycznie, Adam Mickiewicz w *Objaśnieniach poety do Pana Tadeusza*, pisząc „Kisiel, potrawa litewska, rodzaj galarety, która się robi z rozczynu owsianego; płócze się wodą, aż póki nie oddziela

⁶ Por. następującą uwagę Kraszewskiego: „Dalekich, przypytujących się do pokrewieństwa krewnych, zwano: **dziewiątą wodą po kisielu!** Mówią to i po polsku, ale zapożyczono niezaprzeczenie z litewskiego. 221. (Dewint’s vanduo nuo kissēlaus). Kisiel jest potrawą, przysmakiem narodowym litewskim.” (Kraszewski 1847: 76).

⁷ Por.: „Że śp. Karłowicza nazwałam niegdyś bratem, była to omyłka szczegółowa; omyłką zaś moją ogólną była wiara, że człowiekiem będąc można mieć jeszcze braci. Od dawna już wiem, że nie mam ich i mieć nie mogę, a jeżeli i mam na świecie jakich krewnych, to chyba według przysłowia litewskiego, *dziesiątą wodę po kisielu!*” (Orzeszkowa 1955: 235).

⁸ Por.: <<http://www.lkz.lt/?zodis=vanduo&id=30025880000>>, dostęp: 25.09.2022 i <<https://www.lietuviuzodynas.lt/frazeologizmai/Vanduo>>, dostęp: 25.09.2022.

się wszystkie cząstki mączne; stąd przysłowie.” (Mickiewicz 1834: 291). Wyjaśnienie Mickiewicza przytoczyli później Krzyżanowski (Krzyżanowski 1973: 252–254) i Kopaliński (Kopaliński 1991: 1298–1299), a za nimi inni badacze piszący o tym związku (por. m.in. Długosz-Kurczabowa⁹; Młynarczyk 2013: 76). Obszerniejsze uwagi, odsłaniające motywację globalną frazeologizmu, odnajdujemy w pracy *Pożywienie roślinne i rolnictwo w rozwoju dziejowym* Adama Maurizio. Botanik, pisząc o dawnym kisielu, do którego nawiązują analizowany frazeologizm, stwierdza:

Pierwotnie robiono go z owsa, wreszcie z ziemniaków; przepis podaje Treichel. Bierze się zmiądzony lub mielony owies, wlewa się nań ciepłą wodę, a dodawszy zakwasu z chleba, poddaje się kiseniu. Często przenoszą zakwas z jednego kisenia na następne, a oszczędni kwaszą ten sam kisiel kilka razy, dodając do starego małą ilość świeżej mąki i dużo wody. Stąd bierze początek przysłowie: ósma, a według Kaszubów (Treichel) dziewiąta, a nawet dziesiąta woda po kisielu, gdyż gotują tak rozrzedzony kisiel kilkakrotnie. (Maurizio 1926: 140–141)

Tę motywację przypomniała ostatnio na łamach „Języka Polskiego” Sylwia Przęczek-Kisielak (2021: 71), ale – zauważmy – przystaje ona do starszej, pierwotnej w polszczyźnie, postaci związku: ... *woda na kisielu*, która w formie z komponentem „na” trwa do dziś w językach litewskim, białoruskim, ukraińskim i rosyjskim. Wszak chodziło o wodę, którą lało się *na* zakwas czy kisiel po raz kolejny, w wyniku czego powstawała potrawa różniąca się w smaku od tej z pierwszego kwaszenia¹⁰. Na gruncie polszczyzny związek przybrał jednak dość szybko nową postać, z komponentem „po”: ... *woda po kisielu*. Zapewne ta wymiana oraz fakt, że współcześni Polacy *kisiel* utożsamiają z inną potrawą, sprawiły, że pojawiają się nowe objaśnienia motywacji związku, w których *woda po kisielu* to popłuczyny po naczyniu zawierającym kiedyś kisiel:

Kiedyś mówiło się raczej *dziesiąta woda po kisielu* i oznaczało to bardzo dalekie, trudno dokumentowane pokrewieństwo. Wiąże się to znaczeniowo z popłuczynami po naczyniu, w którym był kiedyś kisiel. (por.: <<https://sjp.pwn.pl/poradnia/haslo/dziesiata-woda-po-kisielu;729.html>>, dostęp: 07.09.2022)

⁹ Por.: <<https://sjp.pwn.pl/poradnia/haslo/kisiel;2940.html>>, dostęp: 07.09.2022.

¹⁰ Taką motywację wyrażenia utrwalają też cytowane słowniki etymologiczne języków wschodniosłowiańskich (por. Biriń, Mokienko, Stepanova 2005: 103; Lepešaŭ 2004: 67). Odnajdujemy w nich jeszcze dwa inne wyjaśnienia. Według pierwszego z nich analizowane wyrażenie oddaje sposób pozyskiwania krochmalu przez płukanie roztartego krochmalu wodą (Biriń, Mokienko, Stepanova 2005: 103). Zgodnie z drugą motywacją wyrażenie, związane z przygotowaniem kisielu owocowego czy z kasz, będącego rzadką galaretowatą masą, bierze się stąd, że jeśli kisiel długo stoi, nie tylko traci swoje właściwości, ale też na jego powierzchni zbiera się woda. Siódma, dziesiąta itp. woda na kisielu pojawia się na bardzo długo stojącym kisielu, którego smak nie ma już nic wspólnego z pierwotnym kisielem (por. Biriń, Mokienko, Stepanova 2005: 103; Užčenko, Užčenko 1998: 20).

Sam kisiel jest wodnisty i rzadki. Popłuczyny po nim jawią się jako szczególnie mdłe i mało treściwe. (por.: <<https://sjp.pwn.pl/ciekawostki/haslo/Dziesiata-woda-po-kisielu;5391769.html>>, dostęp: 07.09.2022)

Dziesiąta woda po kisielu – to inaczej bardzo daleki krewny. Wyobraźcie sobie naczynie, w którym znajdował się kisiel, a następnie przepłukanie go wodą 10 razy. Co zostanie z kisielu po dziewięciokrotnej zmianie wody? No właśnie. Trudno będzie w tej wodzie znaleźć choć odrobinę kwaskowego deseru. (por. <<https://polszczyzna.pl/frazeologizmy-skad-sie-wziely/>>, dostęp: 07.09.2022)

Dodajmy na koniec, że w kategoriach etymologii ludowej (Polański 1993: 137–138) należy traktować żartobliwe reinterpretacje frazeologizmu, z którymi mamy do czynienia w dwóch innowacyjnych jego użyciach: *dziesiąta woda po Kisielu* i *pierwsza woda po Kisielu*. Pierwsza innowacja pochodzi z reportaży Melchiora Wańkowicza, który w ten sposób nazywał nieudolnych naśladowców stylu Stefana Kisielewskiego, potocznie nazywanego *Kisielem* (Sokólska 2005: 246 i 377). Druga modyfikacja pojawia się w tytule biograficznej książki syna tegoż Stefana Kisielewskiego, Jerzego: *Pierwsza woda po Kisielu. Historie rodzinne* (Kisielewski 2014). W obu użyciach innowacyjnych komponent rzeczownikowy *kisiel*, utożsamiony z przezwiskiem znanej postaci, motywuje jego zapis wielką literą i jest sygnałem, że chodzi w nich o dalsze lub bliższe związki rodzinne lub pokrewieństwo stylistyczne z Kisielem, czyli Stefanem Kisielewskim¹¹.

Podsumowanie

Wariantywne wyrażenie *dziesiąta, dziewiąta, siódma, piąta* itp. *woda na, po kisielu* funkcjonuje w tekstach polszczyzny przynajmniej od lat 30. XIX w., choć zbiory leksykograficzne odnotowały je dopiero z końcem XIX w. Wiele wskazuje na to, że związek jest rutenizmem, funkcjonującym najpierw w mówionej polszczyźnie kresowej, a upowszechnili go w języku literackim pisarze kresowi. Frazeologizm początkowo był aktualizowany w znaczeniu ‘daleki, rzekomy krewny’, choć szybko w dyskursie humanistycznym nabrał nowej treści ‘luźny, daleki związek czegoś z czymś’. Sens ten jest aktualizowany w tekstach również dzisiaj, choć nie wszystkie słowniki go notują. Pierwotna metaforyczna motywacja frazeologizmu, obecnego również w językach litewskim, białoruskim, ukraińskim i rosyjskim, odsyłała do zwyczajów związanych z przygotowaniem dawnego kisielu, czyli

¹¹ W mojej kartotece cytatów znajdują się też inne przykłady aktualizacji wyrażenia, w których komponent *kisiel* pisany jest wielką literą. Nie udało mi się jednak potwierdzić, że i w nich za takim zapisem stoją względy remotywacyjne.

potrawy z rozczyynu owsianego zalewanego dla jej pozyskania ciepłą wodą (nawet kilkakrotnie). Na gruncie polszczyzny związek uległ modyfikacji formalnej (... *woda na kisielu* → ... *woda po kisielu*), co – wraz z odejściem w zapomnienie dawnego kisielu owsianego – przyczyniło się do powstania jego nowej motywacji.

Skróty słowników

- ISJP – Bańko M. (red.) (2000): *Inny słownik języka polskiego*. T. I–II. Warszawa.
- NKPP – Krzyżanowski J. (red.) (1969–1978): *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*. T. I–IV. Warszawa.
- PSWP – Zgólkowa H. (red.) (1994–2005): *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*. T. I–L. Poznań.
- SF-K – Krasnowolski A. (1899): *Słownik frazeologiczny. Poradnik dla piszących*. Warszawa.
- SFS – Skorupka S. (1989): *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. T. I–II. Warszawa.
- SJP-D – Doroszewski W. (red.) (1958–1969): *Słownik języka polskiego*. T. I–XI. Warszawa 1958–1969.
- SWar – Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W. (red.) (1900–1927): *Słownik języka polskiego*. T. I–VIII. Warszawa.
- USJP-D – Dubisz S. (red.) (2003): *Uniwersalny słownik języka polskiego*. T. I–III. Warszawa.
- WSF PWN – Kłosińska A., Sobol E., Stankiewicz A. (2005): *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*. Warszawa.
- WSF-MN – Müldner-Nieckowski P. (2003): *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa.
- WSF-PF – Fliciński P. (2012): *Wielki słownik frazeologiczny*. Poznań.
- WSJP-D – Dubisz S. (red.) (2018): *Wielki słownik języka polskiego PWN*. T. I–V. Warszawa.
- WSJP-Ż – Żmigrodzki P. (red. nauk.): *Wielki słownik języka polskiego*, <http://www.wsjp.pl>

Literatura

- Adalberg S. (1889–1894): *Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich*. Warszawa.
- Bańkowski A. (2000): *Etymologiczny słownik języka polskiego*. T. I. Warszawa.
- Bąba S. (1989): *Innowacje frazeologiczne współczesnej polszczyzny*. Poznań.
- Bąba S. (2009): *Frazeologia polska. Studia i szkice*. Poznań.
- Birih A.K., Mokienko V.M., Stepanova L.I. (2005): *Russkaâ frazeologiâ. Istoriko-ëtimologičeskij slovar'*. Moskwa.
- Grochowski M. (1982): *Zarys leksykologii i leksykografii. Zagadnienia synchroniczne*. Toruń.
- Kisielewski J. (2014): *Pierwsza woda po Kisielu. Historie rodzinne*. Warszawa.
- Kopaliński W. (1991): *Słownik mitów i tradycji kultury*. Warszawa.
- Korab-Brzozowski F. (1896): *Przysłowia polskie*. Kraków.
- Kraszewski J.I. (1847): *Litwa: starożytne dzieje, ustawy, język, wiara, obyczaje, pieśni, przysłowia, podania itd.* T. I: *Historia do XIII wieku*. Warszawa.
- Krzyżanowski J. (1973): *Mądrej głowie dość dwie słowie. Pięć centuruj przysłów polskich i diabelski tuzin*. T. 2: *Od klimka do postu*. Warszawa.
- Lepešaŭ I.Â. (2004): *Etymalagičny sloŭnik frazealagizmaŭ*. Č. 1–2. Belaruskâ Encykłapedyâ. Minsk.

- Lewicki A.M. (2003): *Studia z teorii frazeologii*. Łask.
- Liberek J. (1998): *Innowacje frazeologiczne w powojennej fraszce polskiej*. Poznań.
- Maurizio A. (1926): *Pożywienie roślinne i rolnictwo w rozwoju dziejowym z 60 rycinami*. Warszawa.
- Mickiewicz A. (1834): *Pan Tadeusz, czyli ostatni zajazd na Litwie. Historia szlachecka z r. 1811 i 1812 we dwunastu księgach wierszem*. Paryż.
- Mitrenga B. (2014): *Zmysł smaku. Studium leksykalno-semantyczne*. Katowice.
- Młynarczyk E. (2013): *Nie święci garnki lepią. Obraz rzemiosła utrwalony w polskiej frazeologii*. Kraków.
- Orszkowska E. (1995): *Listy zebrane*. T. II: *Do Leopolda Méyeta*. Do druku przygotował i komentarzem opatrzył Edmund Jankowski. Wrocław.
- Pajdzińska A. (2006): *Studia frazeologiczne*. Łask.
- Polański K. (red.) (1993): *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Przęczek-Kisielak S. (2021): *O tajemniczej staropolskiej potrawie – giejślic (siódma woda po kisielu?)*. „Język Polski”. T. CI, z. 4, s. 60–74.
- Sławski F. (1952–1982): *Słownik etymologiczny języka polskiego*. T. I–V. Kraków.
- Sokólska U. (2005): *Leksykalno-stylistyczne cechy prozy Melchiora Wańkowicza (na materiale reportaży z lat 1961–1974)*. Białystok.
- Užčenko V.D., Užčenko D.V. (1998): *Frazeologičnij slovník ukraïnskoj movi*, Kiïv.

Źródła internetowe

- <<http://www.lkz.lt/?zodis=vanduo&id=30025880000>>, dostęp: 25.09.2022.
- <<https://polszczyzna.pl/frazeologizmy-skad-sie-wziely/>>, dostęp: 07.09.2022.
- <<https://sjp.pwn.pl/ciekawostki/haslo/Dziesiata-woda-po-kisielu;5391769.html>>, dostęp: 07.09.2022.
- <<https://sjp.pwn.pl/poradnia/haslo/dziesiata-woda-po-kisielu;729.html>>, dostęp: 07.09.2022.
- <<https://sjp.pwn.pl/poradnia/haslo/kisiel;2940.html>>, dostęp: 07.09.2022.
- <<https://www.lietuviuzodynas.lt/frazeologizmai/Vanduo>>, dostęp: 25.09.2022.

